

Л.М. Зарецька, ст. викл.

І.І. Помінова, ст. викл.

ТЕОРІЙ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Досліджено сутність й еволюцію теоретичних підходів до концепції постіндустріалізму. Проаналізовано особливості та головні критерії постіндустріальної економіки. Розглянуто особливості розвитку національної економіки в контексті формування постіндустріального суспільства.

Исследованы сущность и эволюция теоретических подходов к концепции постиндустриализма. Проанализированы особенности и главные критерии постиндустриальной экономики. Рассмотрены особенности развития национальной экономики в контексте формирования постиндустриального общества.

The essence and evolution of theoretical approaches to post-industrialism concept is investigated. The features and the main criteria of post-industrial economy is analyzed. The features of development of national economy in a context of formation of post-industrial society is considered.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Економічна теорія ХХІ ст. є надзвичайно складною, розгалуженою системою економічного знання, яка продовжує невинно розвиватися в умовах посилення глобалізації та формування постіндустріального, інформаційного суспільства. Об'єктивні процеси світової економічної еволюції, епохальний перехід від людини економічної до людини творчої вимагають глибокого теоретико-методологічного аналізу та осмислення на парадигмальному рівні, що дало б змогу не тільки спрогнозувати вектор і перспективи динаміки світової і національних економік, а й привести інтелектуальний арсенал та пізнавальний інструментарій економічної науки у відповідність до стрімких тектонічних зрушень і змін економічної практики.

Серед шкіл і напрямів сучасної економічної теорії все більш помітне місце займає постіндустріалізм – сукупність теорій постіндустріального, інформаційного суспільства, суспільства знань, нової економіки та ін. Розроблені концепції узагальнили фундаментальні закономірності господарського розвитку розвинених країн світу, і на цій основі робляться спроби осмислити глобальні перспективи людства.

Нині у нашій країні помітні лише зародки структури нової (постіндустріальної, інформаційної) економіки. Проте уже сьогодні вона ставить абсолютно нові вимоги перед суспільством, владою, бізнесом, наукою та освітою. Посткризовий розвиток національної економіки потребує розробки та реалізації власної стратегії, орієнтованої на збереження як наявного економічного потенціалу, так і створення передумов і ключових виробництв нового технологічного укладу. У контексті формування постіндустріального суспільства та глобалізації світової економіки особливо актуалізуються дослідження засад формування і функціонування господарського механізму нового постіндустріального способу виробництва.

Постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого, у результаті науково-технічної революції та істотного зростання доходів населення, пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг. Виробничим ресурсом стають інформація і знання. Наукові розробки стають головною рушійною силою економіки. Найбільш цінними якостями є рівень освіти, професіоналізм, здатність до навчання і креативність працівника.

Постіндустріальними країнами називають, як правило, ті, в яких на сферу послуг припадає значно більше половини ВВП (табл.1. Під цей критерій потрапляють, зокрема, США (на сферу послуг припадає 78,3% ВВП США, 2009), ФРН (сфера послуг – 69,8% ВВП, 2009), Канада (68,8% ВВП, 2009), Японія (73,4% ВВП, 2009).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Концепцію постіндустріального суспільства із використанням різноманітних методологічних підходів досліджували такі відомі науковці, як Д.Белл, Дж. Гелбрейт, В. Ростоу, Е. Тоффлер [1-4]. Значний внесок у розробку основних положень економічної складової теорії постіндустріалізму належить російським та українським вченим: О. Белорусу, В. Гейцю, С. Глазьеву, В. Іноземцеву, В. Полтеровичу, А. Чухну [5-8] та ін.

Разом із тим, неузгодженість дефініцій, критеріїв та методологій економічних досліджень постіндустріального суспільства, а також принципи відмінності між еволюційними шляхами економік розвинених країн і пострадянського простору, зокрема України, потребують перегляду підходів до розробки стратегії довгострокового розвитку національної економіки.

Мета та завдання статті – розглянути зміст та еволюцію теорій постіндустріалізму та визначити особливості постіндустріального розвитку національної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Доцільно проаналізувати основний термін, що лежить в основі концепції «постіндустріалізму». Термін «постіндустріальне суспільство» набув поширення після публікації у 1973 р. праці Д. Белла «Прийдешнє

постіндустріальне суспільство», що і тепер є глобальним обґрунтуванням методологічної парадигми цієї теорії. Белл Д. дає таке визначення: «Постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження інновацій ... усе більшою мірою залежить від досягнень теоретичного знання» [1, с. 173]. Чухно А.А. зазначає, що «Становлення нового інформаційного постіндустріального способу виробництва супроводжується змінами як у виробництві, так і в суспільно-виробничих відносинах. Такі зміни виявляються у переході до панування нематеріального виробництва, інтелектуалізації праці та виробництва, зміні класової структури суспільства» [8, с. 5].

Для з'ясування спільних теоретичних положень різноманітних шкіл і напрямів наукових досліджень у межах концепції «постіндустріалізму» потрібно розглянути її загальну еволюцію.

Досить складно визначити джерела виникнення поняття «постіндустріальне суспільство». Із великою вірогідністю можна стверджувати, що термін «постіндустріалізм» був уведений у науковий обіг А. Кумарасвами, автором низки праць із доіндустріального розвитку азійських країн. Згодом, у роки першої світової війни, теоретик англійського ліберального соціалізму А. Пенті виносив його в заголовках своїх книг, позначаючи таким чином ідеальне суспільство, де принцип автономного виробництва відроджується заради подолання конфліктів індустріальної системи. У 1959 р. професор Гарвардського університету Д. Белл, виступаючи на міжнародному соціологічному семінарі в Зальбурзі (Австрія), уперше використав поняття постіндустріального суспільства в широкому визнаному тепер значенні – для позначення соціуму, у якому індустріальний сектор втрачає провідну роль унаслідок зростаючої технологізації, а основною продуктивною силою стає наука.

Ідея Д. Белла позначити новий історичний період розвитку як постіндустріальний мала великий успіх. Згодом її підтримало та розвивало у своїх працях велике коло науковців, будуючи на її основі свої концепції. «Нове індустріальне суспільство» Дж. Гелбрейта, «технотронне суспільство» З. Бжезинського й трохи пізніше «інформаційне суспільство» Я. Масуди.

Дещо пізніше, у 70-х роках ХХ ст., з'явилася теорія «постіндустріального суспільства» Д. Белла, що ґрунтувалася на концептуальних ознаках професійної стратифікації, інтелектуальних технологій, переважання ролі послуг над товарами

і зростання ролі знання, а також теорія «суперіндустріальної цивілізації третьої хвилі» Е. Тоффлера, яка базувалась на схожих теоретико-методологічних засадах. Найголовнішою ознакою постіндустріального суспільства Д. Белл вважає експансію виробництва послуг та інформації. Методологічною основою його аналізу стала трисекторна модель К. Кларка, що була запропонована ним у 60-ті рр. XX ст., яка аналітично поділила все господарство на три сектори, до першого з яких увійшла добувна промисловість та сільське господарство, до другого – галузі обробної промисловості та будівництва, а до третьої – різноманітні послуги.

Аналогічно, Е. Тоффлер виділив три «хвилі» у розвитку суспільства – аграрна при переході до землеробства, індустріальна під час промислової революції, інформаційна при переході до суспільства, заснованого на знанні (постіндустріального).

У свою чергу, Д. Белл виділяє три технологічні революції – винахід парової машини в XVIII ст., науково-технологічні досягнення в галузі електрики і хімії в XIX ст., створення комп'ютерів у XX ст.

Белл стверджував, що, подібно до того, як в результаті промислової революції з'явилося конвеєрне виробництво, яке підвищило продуктивність праці і підготувало суспільство масового споживання, так і тепер повинно виникнути потокове виробництво інформації, що забезпечує відповідний соціальний розвиток за всіма напрямками [1, с. 164].

За оцінкою В.Л. Іноземцева, традиційна модель економіки поширилася за умов підключення нового, «четвертого» сектору, який заснований на виробництві й споживанні знань. Більше того, цей новий сектор уперше зайняв одне з домінуючих місць у структурі народного господарства, переважаючи за значимістю «первинний». При цьому третій сектор став абсолютно домінуючою сферою суспільного виробництва, а первинний кінцево втратив своє попереднє значення [7, с. 103].

Наприкінці 70-х та у 80-ті роки XX ст. концепція «постіндустріалізму» набула подальшого розвитку в теоріях, що постулювали генерування, обробку та передачу інформації як джерело зростання економічної продуктивності та головного рушія суспільного розвитку: «інформаційного суспільства» (Т. Умесао, Дж. Ходжсон), «економіки знань» (Ж. Сапір, В. Іноземцев), «індустрії знань» (Т. Махлуп), «електронно-цифрового суспільства» (Д. Танскотт) тощо. Усі вони називають такі головні відмінності «постіндустріального» суспільства від «індустріального»:

- економічні – рух від виробництва «благ-товарів» до виробництва «благ-послуг», а потім – «благ-інформації/знань»;
- соціальні – зміну структури суспільства та характеру праці;

технологічні – зміну «технологічних укладів»;

- політичні – розвиток глобальних політичних мереж;
- культурологічні – взаємовплив культур тощо.

Іноземцев В.Л. відзначив, що десятиліття після Другої світової війни характеризувалися, насамперед, не політичним визволенням країн, що розвиваються й не ідеологічним протистоянням Заходу та Сходу, а зростаючою економічною стратифікацією, яка склала основу нового світогосподарського устрою, в умовах розвитку високих технологій і перетворення науки у головну відтворювальну силу, що зумовило відмовлення розвинених країн від індустріального виробництва й перехід на постіндустріальний розвиток [7. с. 105].

Передумовою становлення постіндустріальної економіки є технологічний прогрес, що дає матеріальному виробництву якісно нові можливості щодо забезпечення надзвичайно високого життєвого рівня. Володіння знаннями та вміння їх використовувати у виробництві визначають «цінність» працівника, фірми, корпорації, держави що з часом приведе до домінування нової форми власності – власності на знання, або інтелектуальної власності [8,с. 20].

Як типовий приклад постіндустріальної економіки слід розглянути оцінювання ступеня наближеності до економіки знань за спеціальною методологією Світового Банку, яка базується на чотирьох критеріях: економічний та інституціональний режим; освіта та вміння; інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ); інноваційна система. Методологія використовує 109 структурних та якісних показників, дослідження проводиться у 146 країнах, оцінювання здійснюється на базі нормалізованих даних, за якими розраховуються Індекс знань (КІ) та Індекс економіки знань (КЕІ) (табл. 1).

Дана методика оцінювання не є досконалою. Так, наведене ранжування «економік знань» ставить провідні країни світу США на 9 місце, Японію на 20. Україну, Бразилію, Росію випереджають Аруба і Барбадос. У сучасному суспільстві досить важко уявити собі реалізацію будь-якого творчого потенціалу, знань чи інформації без наявності відповідної виробничої інфраструктури, і навряд чи він суттєво вплине на економічну ефективність, якщо у виробництві відсутні активи довгострокового характеру, а рівень спеціалізації та поділ праці в суспільстві незначний.

**Таблиця 1 – Індекси знань та економіки знань
за деякими країнами світу в 2009 р.***

Рейтингова позиція	Країна	КЕІ	КІ	Інституції	Інновації	Освіта	ІКТ
1	Данія	9,52	9,49	9,61	9,49	9,78	9,21
6	Канада	9,17	9,08	9,45	9,44	9,26	8,54
9	США	9,02	9,02	9,04	9,47	8,74	8,83
20	Японія	8,42	8,63	7,81	9,22	8,67	8,00
30	Італія	7,79	8,18	6,62	8,00	7,96	8,59
39	Аруба	7,38	7,26	7,74	7,73	7,03	7,01
41	Барбадос	7,16	7,58	5,92	7,6	8,09	7,00
51	Україна	6,00	6,58	4,27	5,83	8,15	5,77
54	Бразилія	5,66	6,11	4,31	6,19	6,02	6,13
57	Тринідад і Тобаго	5,59	5,49	5,88	6,10	4,43	5,95
60	Росія	5,55	6,82	1,76	6,88	7,19	6,38

Примітка. Складено за даними Світового Банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info.worldbank.org/etools/kam2/kam-page5.asp>.

Ще одним критерієм постіндустріального суспільства, на думку практично всіх авторів, є частка виробництва послуг у ВВП (табл. 2). Загальні якісні критерії, що пропонуються теорією «постіндустріалізму», потребують подальшого вдосконалення, оскільки відображають у більшому ступені структурні співвідношення в економіці, що склалися історично, ніж якісні відмінності у характері економічних процесів, пов'язаних із суспільним розвитком (наприклад, визнання Андори, за часткою сфери послуг у структурі ВВП, лідером постіндустріалізму).

Сучасною концепцією постіндустріалізму не виокремлено чітких кількісних критеріїв – відсоткова питома вага вартості послуг у структурі національного ВВП, та які країни світу є постіндустріальними за всіма критеріями.

Таблиця 2 – Структура ВВП деяких країн світу в 2009 р.*

Країна	Структура ВВП, %		
	сільське господарство	промисловість	сфера послуг
Андорра	5	15	80
США	1	20,7	78,3
Антигуа і Барбуда	3,9	19,2	76,9
Мальдіви	4,2	22,4	73,4
Японія	1,3	25,3	73,4
Данія	2,6	27,3	70,1
ФРН	1,2	29	69,8
Канада	2,2	29	68,8
Уругвай	7	27,3	65,7
Сурінам	13	22	65
Мальта	3,2	34,9	61,9
Росія	6,4	38,8	54,8
Білорусь	11	36,4	52,6
Бразилія	10	39,4	50,6
Індія	24,9	26,9	48,2
Монголія	33,3	18,5	48,2
Україна	13,8	38,5	47,7
КНР	14,4	53,1	32,5

Примітка. Складено за даними Довідника ЦРУ за країнами світу за 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<https://www.cia.gov/library/publication/the-world-fastbook>>.

Виходячи з імперативу розвитку національного господарського механізму – формування постіндустріальної економіки, важливо визначити шлях становлення на постмодернізаційну траєкторію. У цьому контексті необхідно зазначити, що модель «наздоганяю чого» чи «випереджального» розвитку можлива лише в межах індустріального суспільства, яке базується на інтенсифікації і мобілізації ресурсів. Вихід на траєкторію нового технологічного укладу є лише на стадії його поширення (зростання), адже на стадії формування ядра вже наявне відставання. Це вимагає засвоєння ключових виробництв ядра нового технологічного укладу, подальше поширення якого дозволить отримати інтелектуальну ренту в глобальному масштабі.

Висновки. XXI століття – це епоха постіндустріального устрою. Розвинені країни удосконалюватимуть постіндустріальні основи свого суспільства, які було ними створено у другій половині XX ст. Країни «третього світу» (в минулому колонії та залежні країни) здійснюватимуть перехід до постіндустріального суспільства. Саме такі процеси відбуватимуться й у постсоціалістичних країнах, до яких належить Україна.

Для досягнення відповідності національної інноваційної системи постіндустріальним тенденціям розвитку економіки України необхідне визначення власних інноваційних пріоритетів та активна участь держави в інституційному забезпеченні інноваційних змін. Для цього потрібна концентрація ресурсів на розвитку складових нового укладу перспективних виробничо-технологічних комплексів із відповідною системою управління фінансовими потоками. Така система має включити механізми фіскальної, монетарної, валютної політики.

Список літератури

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
2. Гэлбрейт Дж. К. Экономическая теория и цели общества / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Прогрес, 1976. – 203 с.
3. Rostow W. W. Politics and the Stages of Growth / W. W. Rostow. – Cambridge University Press, 1971. – 428 p.
4. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 1999. – 784 с.
5. Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, [та ін.]. – К. : Знання України, 2004. – 338 с.
6. Глазьев С. Ю. Выбор будущего : монографія / С. Ю. Глазьев. – М. : Алгоритм, 2005. – 352 с.
7. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В. Л. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.
8. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України : монографія / А. А. Чухно. – К. : Логос, 2003. – 631 с.

Отримано 01.02.2013. ХДУХТ, Харків.

© Л.М. Зарецька, І.І. Помінова, 2013.